

МОДУС СМІХУ В КОМПОЗИЦІЙНО-СЮЖЕТНІЙ СИСТЕМІ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Г. І. Марчук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
кафедра української літератури;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-74;
e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

У статті досліджується специфіка дискурсу сатиричної прози кінця ХІХ – початку ХХ ст. Розглядаються стилеві прийоми гумору, сатиричної гіперболи, фантастики і гротеску, нарративна форма містифікації, засоби типотворення у сатиричних повістях кінця ХІХ - початку ХХ ст, окреслюються тенденції подальших жанрових трансформацій, визначаються три модули сміху.

Ключові слова: *модус сміху, сатира, іронія, комізм, сатирична повість, сатиричне оповідання.*

Період із кінця ХІХ ст. до першої чверті ХХ ст. вітчизняне й зарубіжне літературознавство визначає як перехідну добу, коли відбуваються зміни парадигми вивчення кризових ситуацій та окремих феноменів культури. Виходячи з існуючої у сучасній науковій парадигмі дефініції, вважаємо, що доба, за якої визріває і виникає “ситуація культурного перевороту”, “доба стрибків” (М.Бахтін), де присутній “момент вибуху” (Ю.Лотман) кардинально змінює естетико-філософські та культурні умови, за яких формується література. І тому підвищення рівня наукового аналізу творів української літератури зламу епох, яке останнім часом відбувається із залученням новаторських точок зору, підходів та методології, спонукає до спроби зробити додатковий внесок у розв’язання питання про специфіку й головні засади жанрово-стильової єдності сатиричної прози ХІХ – початку ХХ ст., її внесок у справу духовного виховання українського громадянства.

В українській літературі цього періоду переважали жанри малої сатиричної форми – оповідання, новела, памфлет, пародія, епіграма [1] та ін. Вплив стильових напрямів і тенденцій літератури на творчість повістярів ХІХ – початку ХХ ст. є одним із визначних чинників, що взаємодіють з ідейно-художньою прагматикою, жанровою специфікою творів української літератури. В одночасі з успішним і багато в чому новаторським розвитком малих прозових форм у сатирі й гуморі українська проза опановувала і такою формою сатиричного узагальнення, як сатирико-гумористична повість або епічна повість з більш чи менш виявленими елементами комічного. До таких належали повісті М. Павлика “Пропащий чоловік” (1880), “Перекинчики” (1897) Є. Ярошинської,

“Залісся” (1897) О. Маковея, сатирична повість “Забобон” (1911) Л. Мартовича, що порушували одну з найактуальніших і найболючіших проблем – проблему моральної деградації людини (священника, інтелігента) – відступника від своєї віри, від свого народу; злочинної ролі перекинчиків у денаціоналізації українського народу.

Ці письменники добре знали життя, побут, правове й матеріальне становище сільського духовенства Галичини та Буковини і найшвидше усвідомили, що українська православна церква зробилась наймогутнішою опорою царя-імператора [2, 12]. Галицьке духовенство часто запобігало перед австро-польською адміністрацією краю. Саме таке духовенство піддав критиці М. Павлик у повісті “Пропаший чоловік”. І зробив це так яскраво, що змушений був відповідати за неї перед судом. “Кождий, хто за народ стоїть, мусить якнайгірші неприємності терпіти, – писала Є. Ярошинська М. Павликові. – Я виджу то по Вас, але виджу то і по собі, хоть я не єсьм чимось великим, хоть мої груди для добра народа суть дуже слабї, то все маю неприємностей цілу копу, навіть не щадять окремих коресподенток, щоби мені допечи” [3, 377].

Повість “Перекинчики” почали друкувати у газеті “Буковина” 1897р., однак через протести буковинського духовенства Є. Ярошинська змушена була припинити її публікацію. Повість була видана І. Франком 1903 року окремою книжкою у “Видавничій спілці”. Відмова від віри батьків – це найстрашніший злочин. Його тягар і кару несе кілька поколінь. Зрада свого народу призводить до моральної спустошеності, до втрати людського в людині, до руйнування людини і, врешті-решт, до моральної смерті. Це блискуче художньо зобразила Євгенія Ярошинська в повісті на прикладі сім’ї протопопа Артемія. “Не визначаючись великими духовими здібностями, – каже про нього письменниця, – йшов протопопа у всім за радою своєї жінки, що й нарадила його, аби, будучи русином, пристав до волохів, бо так скорше зможе дійти до всяких почестей. Та рада не вийшла йому на зло, бо коли вмер старший протопопа, то хоч о. Артемія мав найменше здібностей, все-таки зістав протопопою, тому що був записаний у консисторії як щирий волоський патріот” [3, 213]

Викриття бездіяльності, інертності до громадських справ, паразитичного способу життя клерикальної інтелігенції, що претендує на роль керманіча і захисника народу – таке ідейне спрямування названих вище повістей. Тема настільки драстична для галицької суспільності, наскільки ж й актуальна. М. Павлик відбув судовий процес 1882 року за те, що, публікуючи “Пропашого чоловіка”, висміював і принижував подружжя, намагався збуджувати в читачах ненависть та порушував правила публічної пристойності” [4, 276], а в 1909 році перевидав повість у Чернівцях.

Сюжет повісті “Пропаший чоловік” становить історія життя попівського сина Кольця – зайвої, “пропашої” людини. Написана у формі роздумів, спогадів, міркувань, повість малює різноманітні картини пробудження марнотратника. Соціальний конфлікт породжує конфлікт у

душі Кольця. Симпатії до народу, з яким він стикався в дитинстві, з одного боку, кастове виховання, приналежність до привілейованого стану суспільства – з іншого, – такі причини душевної боротьби “пропащого чоловіка”, що призводять його до самогубства. Думки у вигляді ос, шершнів гризли йому мозок і белькотіли: “Ти нікому нічого доброго не зробив!” Так: нічогосінько доброго. Ця думка мучила Кольця ще з малої дитини, а за нею, десь, гей би в тумані, з’явилася й думка: “То не жий...” [5].

Проте реалізація цієї думки відбудеться аж після глибокого і тривалого аналізу свого життя, вчинків і побуту свого оточення. Психологічний конфлікт перебивається зображенням обставин життя, формуванням характеру героя, то ліричними авторськими відступами, в яких виражено авторське ставлення до подій, героїв, явищ тощо. Павлик використовує багаті й різноманітні викладові форми нарації: від автора, форму діалогу, монологу, ораторських промов – і все це, щоб вирізнити головного героя серед синків, “підсвинків“, які, вибившись у люди, цураються своїх батьків-селян.

Написана у формі роздумувань, спогадів, міркувань, повість малює різноманітні картини, що становлять цілість, взяту в рамки мислення персонажа. Автор подає ніби стенограму думок головного героя, що сприяло більшій правдоподібності зображуваних подій. Вибір життєвих вражень відбувається переважно за психологічними асоціаціями. Психологічна умотивованість такого огляду виправдана, оскільки Кольцо аналізує своє життя перед самогубством, шукає аргументів у минулому, щоб переконати себе в тому, що його нічого не чекає в майбутньому. Дальший хід думок Кольця – це ціла галерея картин, що складають безперервний ланцюг асоціацій. Вибір картин зумовлений гостро вираженими викривальними тенденціями. Власне, за різкість і нещадність викриття суспільного ладу “Молот” конфісковано, М. Павлика притягнуто до судової відповідальності. В “Підставах” конфіскації маємо першу рецензію на повість з оригінальним “кримінальним” аспектом: “В прикінцевій статті під заголовком “Пропащий чоловік” автор намагається збудити ненависть проти священиків твердженням, що вони тільки обдирають народ, а самі збагачуються, що вони є справжніми пропагандистами неморальності, що кожен з них називає себе просвітителем народу для того, щоб, прикриваючись прихильністю до народу, могли його більше кривдити...”

За жанром твір М.Павлика є соціально-психологічною повістю із широким використанням сатиричних прийомів: застосування влучних епітетів високого стилю до предметів і осіб незначних. Прикладом такого високого стилю може послужити епізод зі священиками, що їдуть на збори, скликані “патріотичним дзвоном Наумовича” [5, 170]. “Дві патріотичні фіри” їдуть “патріотичною дорогою”; “Вся світла галицько-руська погань”; львівський м’якенький адвокат “радить своєму гуртові” закласти таку говорильню, де б училися народовці говорити багато й гладко, переперечуючи один одному, бо без того, каже, пропаде мати

Україна” [5, 187].

Пожвавлюють стиль вжиті письменником різні викладові форми (розповідь від автора; форма діалогу, монологу, ораторських промов); моральне обличчя учителів гімназії та сферу їх інтересів М.Павлик передає одним реченням: “вислужений офіцер, кривий, загонистий Сабара, котрий тратив третину часу на “зицирку”, третину на бійку, а третину – на пиятику” [5, 165].

Для показу напрямку школи і кадрів, які вона випускає, прозаїк використав оригінальний прийом парафраза в поєднанні з градацією. Професор гімназії звертається до студентів – у майбутньому: “панове міністрове, архієпископи, єпископи, каноніки, професори, генерали, офіцери, урядники, жандарми, поліціанти, купці, п’яниці, гицлі, злодії і розбійники” [5, 166]. Суть сатири – в тому, що посади міністрів, єпископів та ін. об’єднані з п’яницями, злодіями тощо. “Позитивною рисою стилю М.Павлика, – зазначає І. Денисюк, – є чергування різноманітних прийомів викриття. Критикуючи систему виховання, письменник то малює поведінку вчителя, то переходить до гнівного, сповненого пафосу лірично-публіцистичного відступу, то знов наводить промови вихователів” [6, 136].

Як прозаїк, сатирик мав своє доволі широке коло улюблених тем і важливих суспільно-політичних проблем, мав свій спосіб спостереження явищ дійсності, свої критерії відбору матеріалу і свою манеру художнього вираження думки, образного живопису словом. Звичайно, в плані художньої майстерності повість має чимало хиб: надмірне використання публіцистичних відступів сповільнює розвиток подій, робить їх млявими, відчувається втрата почуття міри і такту у використанні художнього перебільшення, гіперболи, дещо прямолінійно й односторонньо поданий образ попа – Кольцевого батька.

І це можна пояснити, якщо зважити, що жанр повісті у 80-і роки, закросної на ширші розміри, не може похвалитися великими успіхами. “Не знаю, – зробив висновок І. Франко, – чи наше життя ще замало сконцентроване, занадто розбите на атоми, чи, може, нашим письменникам не стає творчої сили” знання, відносин і широкого розмаху, досить, що дотеперішні наші проби на полі ширшої повісті були не зовсім удавні” [7, 523].

Невдалою спробою більшої повісті, написаної в душі нової школи, Франко вважав “Залісся” (1897) О. Маковея через невідповідність творчої сили автора його інтенціям. За власним свідченням Маковея, він мав намір “представити відносини руського села більше зацофаного на тлі нових часів”. Та це йому не зовсім вдалося. Твір вийшов надто розтягненим, композиційно слабким, з не дуже струнким сюжетом. Центральний персонаж – Славко Левицький – “не є герой, що щось робить; він лиш пробує то тут, то там, аби я міг усе показати, а саму роботу пічне аж по скінченню повісті”. Повернувшись у Залісся “окінченим богословом”, зневірений, розбитий невдалим жениханням, Славко мав багатий вибір: вигідно одружитися й осісти на багатій парафії; віддатися гро-

мадським справам; стати учителем і просвічувати власний народ. Обставини життя змусили Славка відкинути химерні думки, і після коротких, самозаспокійливих роздумів, він висвятився безженним священиком і посів після смерті батька його місце в Заліссі. Все повернулося в попереднє русло з поправкою на час та інші умови. Та попри певні хиби, повість “Залісся” дає реалістичні картини з життя галицького села, його страшну економічну злиденність, темноту земельних і безземельних селян.

В образі Славка Левицького, безуспішно задекларованого письменником як образ позитивного героя, втілено характерні риси галицької інтелігенції, далекої від інтересів народу: інертність, лінивість, фальшиве народолюбство, дріб’язковість інтересів, убогість духу. За намірами працювати для народу, Славко Левицький нагадує Павла Радюка з повісті “Хмари” І. Нечуя-Левицького, Семена Жука з повісті О. Кониського “Семен Жук і його родичі”; за реалізацією намірів – він поповнив галерею образів зайвих людей та “мертвих душ” у галицькому суспільстві на зламі віків, як Кольцо з повісті М. Павлика і Славко Матчук з повісті Л. Мартовича “Забобон”. “У викритті засобами сміху (...) інтелігенції як провідної теми твору автор різною мірою розвиває традиції повістєвої форми І. Франка (“Основи суспільності”, “Великий шум”), М. Павлика (Пропаший чоловік), Д. Лукіяновича (“За Кадильню”) та інших різних за обдаруванням митців, творчість яких об’єднувалась принципом реалістичного відображення явищ дійсності” [9, 17], – справедливо відзначив Фелікс Білецький.

У трьох героїв є чимало спільного: поповичі за соціальним станом, вони усвідомили своє становище “зайвої людини” у цьому застиглому від бездіяльності світі. Микольцо здійснює самогубство, Славко Левицький і Славко Матчук залишаються живими духовними трупами. М. Павлик у повісті “Пропаший чоловік”, О. Маковей у повісті “Залісся”, Лесь Мартович у “Забобоні”, С. Тудор у романі “День отця Сойки” кожен по-своєму і в міру своїх сил і таланту показали інертність збайдужіння, а то й відчуження частини галицької інтелігенції та духовенства від справ народу на західноукраїнських землях останньої чверті XIX і перших трьох десятиліть XX ст. [2, 98].

Невипадковим збігом обставин вважаємо той факт, що М.Павлик якраз 1909 року, початку праці Л. Мартовича над “Забобоном”, перевидає свою повість, вважаючи порушені в ній проблеми актуальними. Період між виходом у світ “Пропашого чоловіка” М. Павлика і Мартовичевого “Забобону” обіймає більше трьох десятиліть, але проблеми залишалися ті ж самі. “На широкому полотні ще раз проходять перед нами сумні герої галицької провінції: інтелігенти й селяни, читальники й не-читальники, українці й поляки, а разом з цим ще раз оживають усі проблеми й конфлікти, сьогодні забуті, майже історичні, що хвилювали й обурювали колись бойових провісників нашого відродження” [8, 37].

Важливі історичні події знайшли відбиток у “Забобоні” Мартовича, названого Ю. Гамораком монографією галицького політичного жит-

тя. Об'єктом своєї повісті Лесь Мартович обрав не дрібні побутові теми, а суспільно-значимі явища, що само по собі знаменувало дальший розвиток сатири. Гострому розвінчанню антинародної політики австро-угорської монархії, діяння реакційних партій, “свинську” конституцію, а найбільше – деградація, виродження української інтелігенції, її псевдопатріотизм, духовна убогість. Тип такого zdegradovanого до карикатури інтелігента виведено в образі Славка Матчука – гнилої колоди з запитами живота і плоті – типу без знання, без світогляду, без життя. В образі Славка Матчука Лесь Мартович вивів збірний образ сотень інтелігентів, які, закінчивши гімназію, застряли в болоті сільського життя, без охоти до будь-якої праці, навіть до думки, – чекали якогось спасіння, якогось припадку або просто чуда, що мало їх повести в дальшу життєву мандрівку. Мартович вказує на причини деградації патентованої псевдоінтелігенції, найголголовішою з яких є духовний занепад суспільства, домашнє та шкільне виховання.

Ідейно-тематичною спрямованістю і багатством засобів сатиричного аналізу твір Мартовича істотно збагатив естетичну палітру української літератури. Якщо повістям М. Павлика, Є. Ярошинської, О. Маковея при всьому індивідуальному підході авторів до висвітлення конкретної теми властива зовнішньоописова манера зображення подій, то Л. Мартович у “Забобоні” вирішує важливий суспільно-значимий конфлікт на основі принципу соціально-психологічного аналізу явищ життя, за допомогою глибинного проникнення у внутрішній світ персонажів.

Такою манерою зображення визначалися і “рамки” опрацьованого матеріалу і сутність об'єкту викриття. “Вибір засобів сатиричного викриття певною мірою визначався і своєрідністю таланту письменника, – робить цікаве і слушне спостереження Ф. Білецький, – який, трансформуючи чималі художні досягнення попередників, убираючи в себе справді по-новаторському нове, що вже з'явилося в українській сатиричній прозі, вносив також свою частку в збагачення реалістичної прози романно-повістєвої форми. Ось чому в повісті “Забобон” так органічно поєднуються гіпербола і гротеск, іронія і шарж з надзвичайно проникливим зображенням внутрішнього світу персонажів”[9, 17].

Зіставлення образів повісті Леся Мартовича з його попередниками і сучасниками говорить про те, що формування у творчості автора “Забобону” великого художнього жанру тісно пов'язано із створенням цілісного художнього сатиричного світу. Такою ідейною й художньою цілеспрямованістю, такою внутрішньою цілісністю і узагальнюючою силою, такою політичною гостротою не відзначалася жодна з повістей першого десятиліття ХХ віку. Створена Лесем Мартовичем сатирична повість означала, в порівнянні з повістю ХІХ віку, що засвоєні за допомогою засобів мистецтва теми і проблеми, раніше розроблювані головним чином публіцистикою, знайшли свою актуальність і на початку ХХ століття.

На прикладі згадуваних текстів можемо зробити висновок, що сатиричні повісті означеного періоду відзначалися багатством художньо-

го викриття дійсності. “Повість наша стоїть значно вище, ніж драма...” [10, 254], – дійшов висновку М. Євшан в огляді літератури за 1908 рік. “Пропащий чоловік” М.Павлика, “Перекинчики” Є.Ярошинської, “Залісся” О.Маковея, “Забобон” Л.Мартовича ідейно-тематичною спрямованістю і багатством засобів сатиричного аналізу істотно розширили ідейно-художні рамки української літератури, порушували одну з найактуальніших проблем – проблему моральної деградації, злочинної ролі інтелігенції у денаціоналізації українського народу.

Відпрацьовуючи мовно-художній бік тексту гумористичної повісті, письменники-повістярі зазначеного періоду зробили значний внесок у досягнення поетикальної майстерності, дидактичної поліфункціональності композиційних засобів. Використання метафоричної антитези для морально-етичної характеристики персонажів спричинилось до класичного формування способу оповіді від третьої особи. Поетика цього періоду відзначається вдосконаленням методів оповіді, запозичених із українського епічного фольклору, побудованою діалогічного та монологічного мовлення.

Сатиричні твори письменників означеного періоду у множині їх модифікацій як своєрідну цілісність характеризують проблемно-тематична широчінь (охоплюють важливі соціальні, національні, політичні, філософські, психологічні, екзистенційні питання); пафосна поліфонія (сатиричний струмінь, гумористичні, іронічні й навіть трагічні модули “художності”); мовностилістичне багатство (численні фразеологізми, діалектизми, розлогі синонімічні ряди); виразне тяжіння до жанрового синкретизму, змішування й синтезування різних родів і жанрів.

Відштовхуючись від кантівського визначення сміху як реакції на дозвіл напруженого очікування в ніщо, слідом за Л.Ярошем [11, 54], можемо визначити три модули сміху в творах українських письменників означеного періоду: негація напруги – модус задоволення – зняття будь-якого напруження породжує задоволення; негація того, що викликає напругу – модус іронії, зловтіхи – зловтішання з зовнішнього сприяє утвердженню власної сутності; негація напруженої свідомості – модус самоіронії – усвідомлення можливості неіснування самого себе викликає як захисну реакцію іронізацію власної сутності. Однак у розглядуваних творах цей модус сміху реалізується у відмові від бажань як витоку страждання, відповідно, і відмову від себе як носія цих бажань.

Література

1. *Поліщук В.* Що є повістю? /В.Поліщук. – Літературознавство. Фольклористика. Культурологія: Наукові записки кафедри української літератури. – Вип. 1. – Черкаси: ЧДУ, 2000. – С. 10-23.
2. *Марчук Г.* Сатира Леся Мартовича в контексті сатиричних жанрів доби./ Ганна Марчук – К.: Знання, 1999. – 143 с.
3. *Ярошинська Є.* Перекинчики /Є.Ярошинська. Твори. – К., 1968.– 277с.

4. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – початку ХХст./ І.Денисюк. – Львів: Академічний експрес, 1999. – 276 с.
5. Павлик М. Пропащий чоловік. / М.Павлик. – К.,1971. – 233 с.
6. Денисюк І. Михайло Павлик / І.Денисюк. – К.,1960. – 136 с.
7. Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ віку / І.Франко. – Збір. творів: У 50 т.– К., 1984.– Т.41.– С. 523-524.
8. Гаморак Ю.Талант без середовища (Життя і творчість Леся Мартовича) / Ю.Гаморак. – Мартович Л. Твори: В 3 т. За ред. Ю. Гаморак. – Краків-Львів, 1943.– Т.1.– С.ХХХVII.
9. Білецький Ф. Жанрова своєрідність реалістичної повісті. / Ф.Білецький. – Дніпропетровськ, 1975. – 234 с.
10. Євшан М. Українська література в 1910 році / М. Євшан. – Критика. Літературознавство. Естетика. – К.: Основи, 1998. – С. 247-275.
11. Ярош Л.А. Об истоках смеха /Л.Ярош. – Збірник наукових праць з філософії та філології. – Одеса, 2002. – 234 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 02.09.2009 р.
Рекомендовано до друку докт. філол. наук, професором Гнідан О.Д.*

MODOUS OF LAUGHTER IN THE WITH A COMPOSITION-PLOT SYSTEM OF ZAHIDNOUCRAINSKOI PROSE OF END XIX – BEGINNING OF THE XX ITEM

G. I. Marchuk

*PreCarpathian National University by V. Stefanyk,
Ivano-Francivs'k, st. Shevchenko, 57; tel. +380(342)59-60-74;
e-mail: kf@pu.ukr.lit.ua*

In the article the specific of discourse of satiric prose of end is explored XIX - beginning of the XX item The stylish receptions of humor, satiric hyperbola, fantasy and grotesque are examined, narration form of mystification, facilities of kind of creation in the satiric stories of end XIX – beginning XX centuries, the tendencies of subsequent genre transformations are outlined, three modulus of laughter is determined.

Key words: *modulus of laughter, satire, irony, the comic element, satiric story, satiric story.*